

THEOLOGIA BIBLICA

Simon János*

Küküllőboldogfalva

A jelenések könyvének üzenete annak műfaja alapján

The Message of Revelation According to Its Genre. Abstract

The rhetorical approach perceives the Book of Revelation like any other text, as a work of purposive communication. While the content can take many different forms, when we try to understand the purpose, form should not be neglected. What could be the rhetorical intention of the writer when choosing the apocalyptic genre? Following the footsteps of E. P. Sanders and A. Y. Collins, we propose an eclectic view for the function of genre: Revelation is the literature of the oppressed written “to point out a crisis that many of them did not perceive.” Apocalypse is, however, not a genre that concentrates on the future or the past but above all on the present offering consolation for the oppressed, inviting readers to repentance. In the book, Christian life is presented as a war against the forces of evil, and contrary to what is visible, it assures its readers of a victorious outcome. Using the motifs of war and victory, we aim to present a view on how these motifs help the rhetorical intention to develop and the readers to acquire a new identity.

Keywords: Revelation, rhetorical approach, genre, motif, Apocalypse, war, victory, E. P. Sanders, D. Aune, A. Y. Collins.

1. Üzenet a műfaj fogságában

Az ókori görög filozófusok értelmezésében a kommunikáció célja: a hatáskeltés. Az orátor vagy az író egy bizonyos szöveg által minden esetben sajátos célt kíván elérni, a cél pedig a hallgatóság gondolati vagy cselekedeti elmozdítása egy meghatározott irányba. Ezen retorikusok gyakran kidolgozták saját kultúrájukra nézve a szónoklat leghatásosabb módszereit. Arisztotelész felismerte, hogy a görög kultúrában a beszélő más-más beszédformát használ, és pedig retorikai intenciónak megfelelően. Ugyanő határozta meg elsőként a kü-

* Simon János (Kolozsvar, 1982) református lelkész, a groeningeni Protestantse Theologische Universiteit doktorandusza, a Kolozsvari Protestáns Teológiai Intézetben végezte tanulmányait. Börtönlelkészi oklevelet a Sárospataki Református Teológiai Akadémián szerzett, majd Kampenben (Theologische Universiteit van de Protestantse Kerk in Nederland) végzett magiszteri tanulmányokat. Büntetőjogi és büntetésfilozófiai ismereteit a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Jogi Karán bővíti. Kutatásának területe: az igazságszolgáltatás és büntetésétika, különös tekintettel ennek a büntetéselméletek társadalom-, szociál- és újszövetség-etikai vonatkozásaira. Doktori kutatásában az emberi megbocsátás kérdéskörét vizsgálja. Jelenleg Küküllőboldogfalván végez lelkipásztori szolgálatot.

lönböző beszédstílusok műfaját, és megállapította, hogy a használt műfaj meghatározza a hallgatóság értelmezési stratégiáit, mivel általános rálátást nyújt a kommunikáció céljára.¹ Arisztotelész meglátását már az ókorban továbbgondolták és kiegészítették, illetve ki-ki a maga kultúrájára alkalmazta (Anaximenes: *Rhetorica ad Alexandrum*; Cicero: *Az orátor*; Quintilianus: *Institution oratoria* stb.). Más kontextusban természetesen más modellek szerint történnek az üzenetátadások. Azonban Arisztotelész meglátása, miszerint az emberi kommunikáció bizonyos modellek alapján működik, amelyek meghatározzák mind az üzenet szerző általi kódolását, mind a megcélzottak általi dekódolást, nem veszített igazságértékéből. Minden korban és kultúrában kialakultak a sajátos modellek (beszédműfajok), amelyeknek megismerése elengedhetetlen az adott kultúra megértésében. Ha A jelenések könyvét ebből a szempontból közelítjük meg, akkor ez az alkotás is céltudatos kommunikációnak tekinthető, s ezért holisztikus üzenetét műfaja alapján vizsgálhatjuk.

Mivel minden „retorikai tett” feltételezi a beszélőt vagy író, a megcélzott hallgatóságot és az üzenetet közvetítő szöveget, illetve legtöbbször egy olyan szükséghelyzetet, amely cselekvésre bírja a beszélőt vagy író, A jelenések könyve egy többismeretlenes egyenlethez hasonlítható, és ebben a könyv tartalma az egyetlen teljesen ismert tényező. E tartalom alapján következtethetünk a többi ismeretlenre.

Goethe megállapítása szerint: *Gehalt bringt die Form mit; Form ist nie ohne Gehalt.*² A „mi” elválaszthatatlan a „hogyan”-tól, a tartalom a formától, mivel egyik meglétele feltételezi a másikat. Természetesen egy adott műfaj használatát nem azonosíthatjuk a szerző üzenetével, de elmondható, hogy üzenet és műfaj kölcsönösen meghatározzák egymást, hiszen egy adott műfaj formai jellegzetességeinek megismerése a szerző szándékát is felfedheti. Azért van ez így, mert az információ értelmezésekor bizonyos modellek alapján rendszerezünk. Kialakítjuk alapmodelljeinket, amelyek generációk hosszú során ívódnak be tudatalattinkba, s így a beszédstílus vagy irodalmi műfaj már az információ feldolgozása során üzenethordozóvá lesz.

A (beszéd)forma természetesen nemcsak az ókori értelmezést határozta meg, hanem ugyanúgy befolyásolja a ma emberének értelmezését is, csak hogy ugyanaz a modell mást vált ki bennünk. Ebben a tanulmányban az apokalipszis műfaját határozzuk meg először, ezt követően pedig A jelenések könyvére alkalmazzuk megállapításainkat, és keressük a műfaj által „predesztinált” értelmezési lehetőségeket.

¹ Arisztotelész három olyan alapformát ír le, amelyeket a mindennapi élet szükségessége alakított ki. Megkülönböztetett tanácskozó beszédet, törvényszéki beszédet és gyászbeszédet. Ld. Aristoteles: *Rhetoric*. Courier Dover Publications, Mineola 2004, 3–5. (A klasszikus beosztás szerint: 1.1.1354a.)

² „A tartalom magával hozza a formát; soha nincs forma tartalom nélkül.” Goethe, Johann Wolfgang von: *Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche*, 28. August 1949. Artemis-Verlag, Zürich 1949, 541.

2. Az apokalipsziskutatás kihívásai

Az apokalipszis (jelenés) műfajának klasszikus meghatározását jelentős kihívások érték a múlt század 70-es, 80-as éveiben. A kritikusok különösen azt kifogásolták, hogy kutatók olyan iratokat vettek figyelembe az apokalipszis műfajának korábbi meghatározásakor, amelyek nem tekinthetők jelenésnek. Ugyanis – a korábbi szemlélettel ellentétben – a jelenés műfajának csupán bizonyos jegyeit hordozzák, vagy olyan rövidebb egységek egy nagyobb műben, amelyek annak teljességét tekintve egészen más műfajba sorolhatók.³ Baird javaslatára megkülönböztették a „formát” a „műfaj”-tól, ahol a *forma* rövidebb, összefüggő irodalmi egységek vizsgálatának kategóriája, míg a *műfaj* (Gattung) az irodalmi mű teljes egészére vonatkozik. Míg a tradicionális formakritikai megközelítés megpróbálta együtt vizsgálni az apokalipticizmust (a szociológiai *Sitz im Leben*), az apokaliptikus eszkatológiát és a jelenést (mint műfajt), addig az új megközelítés inkább a különbségekre hívta fel a figyelmet. A különbségek hangsúlyozásának korszakában mintegy ellenpontozásként jelenik meg Collins tollából egy tanulmány, amely a jelenés műfaji meghatározását tekinti céljának. A kritikai megállapítások tükrében a *jelenés* műfaja a következő elemeket tartalmazza J. J. Collins összefoglalásában:

- a) a kijelentés egy *túlvilági lény közvetítésével* jut az emberhez;
- b) maga a jelenés *transzcendens valóságot* mutat be, amely egy eszkatologikus megváltást helyez kilátásba, és több *idői és térbeli sík* figyelhető meg benne.⁴

Collins konszenzust szeretett volna kialakítani. De hiába próbálta kizárni azokat a jellemzőket, amelyek korábban megosztották a kutatókat: nem jutott el a kívánt eredményhez. Mivel megállapításai túlságosan általánosak voltak, emiatt sokan utasították el kísérletét.

J. J. Collins után E. P. Sanders mutat rá a műfaji meghatározás fő problémájára: a *lényegi meghatározási kísérletek* mellőzték a tartalom nagy részét, semmiféle magyarázatot nem adtak annak létre, s többnyire a zsidó apokalipszisek alapján vonták le a következtetéseket. Ezért amikor más forrásokra próbálták azt alkalmazni, zavar keletkezett. Sanders szerint jobb, ha egy leszűkített kategóriát vizsgálunk és határozunk meg, minthogy elveszünk a túl nagy általánosságban. Hasznosabb a „zsidó apokalipszis” műfajáról beszélnünk, mint hol egyik, hol a másik irányba tágitánánk a túl laza kategóriát.

³ Stone írása jól szemlélteti a többek által megfogalmazott problémát: “It makes no sense of at least two of the five independent works bound together under name I Enoch: parts I and III. Equally large parts of II Enoch, most of III Baruch and of the Apocalypse of Abraham are completely irrelevant if judge by the criterion of ‘apocalypticism’ or ‘apocalyptic eschatology?’” Ld. Stone, M.: Lists of Revealed Things in the Apocalyptic Literature. In: Cross, F. M. – Lemke, W. E. – Miller, P. D. (Eds.): *Magnalia Dei. The Mighty Acts of God*. Garden Sity, New York 1976, (414–452.) 442. Ld. még Carmignac, J.: Qu’est-ce que l’apocaliptique? Son emploi á Qumrân. In: *Revue de Qumran* 10 (1979), (3–33.) 17.

⁴ Collins, J. J.: *Apocalypse: The Morphology of a Genre (Semeia 14)*. Scholars Press, Missoula 1979, 9–11.

Sanders rávilágított arra, hogy a műfaj „lényegi meghatározása” szempontjából két olyan elemet kell figyelembe venni, amely lényegesebb a korábban megnevezett elemeknél, éspedig a *helyreállítás motívumát* és a *jelen helyzet jövőben való teljes megfordulását*, vagyis aki a jelenben rosszat tapasztal, annak sorsa jobbra fordul; illetve: aki a jelenben jót tapasztal, annak élete rosszra fordul a jövőben.⁵ A helyreállítás és a várt fordulat egy messiás személyéhez kötődik, az írók pedig azt akarják megmutatni, hogy a helyreállítást Isten fogja véghezvinni. A műfajt képviselő legtöbb irat nem fedi fel világosan az említett messiás kilétét és nem fest róla tiszta képet. A messiás személye gyakran homályos marad. Isten pedig annyira transzcendens, hogy az író már nem közvetlenül kapja tőle a kijelentést, hanem értelmeznie kell azt valakinek.

A nyolcvanas évek végére többé-kevésbé konszenzus alakult ki a műfaj lényegi meghatározásában, és a jelenés műfaját érintő viták többnyire elcsitulak. Mára a jelenés vagy apokalipszis azt az irodalmi műfajt jelölik, amely átmenetet képezett a prófétai kor irodalma és az újszövetségi kor irodalma között. Grant R. Osborne alábbi meghatározása kiválóan összegzi a többség véleményét:

„[A jelenés, mint műfaj] magában foglalja a mennyei titkok másvilági lény által történő kinyilatkoztató közlését egy látónak, aki a látomásokat elbeszélő keretben mutatja be; a látomások egy olyan transzcendens valóságba vezetnek az olvasókat, amely a jelenlegi helyzet fölött áll, és arra biztatja őket, hogy tartsanak ki megpróbáltatásaik idején. A látomások megfordítják a normális tapasztalatot azáltal, hogy a mennyei titkokat teszik valóságos világgá, a jelenlegi válságot pedig ideiglenes helyzetként és csalóka látszatként ábrázolják. Ez azáltal történik, hogy Isten átalakítja ezt a világot a hűségesek számára.”⁶

Ez a műfaj elterjedt volt az első századokban, azonban nehéz megállapítani az általa megcélzott közönség nagyságát, mivel a jelenésnek irodalmi jellege volt. Noha nem a heterogenitás jellemzi, mégis világosan felismerhető irodalmi forma. Ez leginkább a prófétai iratokhoz hasonlít, és a messiási szabadításban való reménység irodalmi formája. Míg a prófécia mindig kettős jövőt helyez kilátásba, az élet vagy a halál útját, és a végkifejlet a címzettek hitbeli magatartásától, engedelmességétől függ, addig a jelenés nem számol az emberi magatartással, hanem olyan alternatívák nélküli jövőt tár fel, amely eleve adott.⁷ A jelenés rendszerint két egymással szembenálló oldalt mutat be. De míg a messiás győzelme biztos, viszont még késlekedik egy ideig, addig a másik oldal pusztulása már a jelenben elkezdődik, s a továbbiakban csak fokozódik.

⁵ Sanders, E. P.: The Genre of Palestinian Jewish Apocalypses. In: Hellholm, David (szerk.): *Apocalypticism in the Mediterranean world and the Near East*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1983, (447–459.) 457–458.

⁶ Osborne, Grant R.: *A hermeneutika spirálisa*. KIA, Budapest 2001, 259.

⁷ Guthrie, Donald: *New Testament Theology*. Inter-Varsity, Illinois 1981, 62–63. Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998, 163.

3. Műfaj és „műfaji funkció” A jelenések könyvében

János jelenése a korábban definiált apokalipszis műfajába sorolható be, noha a műfajba tartozó többi művel összevetve legalább ugyanannyi műfaji különbség jellemzi, mint egyezőség. A könyv tudatosan megszerkesztett mű, amelyben világos szerkezet figyelhető meg, és mindegyik elem továbbvezeti az olvasót annak az alapvető apokaliptikus tételnek a kidolgozásában, hogy Isten szuverén uralmat gyakorol a történelem fölött.

David Aune három szempont alapján határozza meg az apokalipszis műfaját. *Formáját* tekintve az apokalipszis olyan prózai elbeszélés, amely a szerző által megtapasztalt és gondolkodásformáló látomásokat mutat be. A szerző egységekre tagolja a látomásokat, éspedig azért, hogy hangsúlyozza a gondolkodást átformáló központi üzenetet. A *tartalom* szempontjából elmondható, hogy a transzcendens közlése gyakran épít eszkatologikus és emberi tapasztalatra. Ha pedig *funkcióját* vizsgáljuk, a jelenés az üzenet transzcendens autoritását domborítja ki, miközben egy új és egyben meghatározó élményt villant fel a hallgatóság előtt, ezzel bátorítva őket tudatuk és magatartásuk átfőrdésére.⁸

Aune szempontjait vizsgálva könnyen felismerhetjük, hogy azokban a „gondolkodásformáló látomás”, a „gondolatformáló központi üzenet” és az „emberi tapasztalat” a hangsúlyos, de valójában mindhárom aspektus funkciófüggő. A szerzői célt kereső hermeneutika nem véletlenül hangsúlyozza, vagy éppen túlhangsúlyozza a funkciót. Sanders erre hívja fel a figyelmet tanulmánya végén: ha felismertük a műfaj lényegi alkotóelemeit, akkor minden bizonnyal „felismertünk valamit a szerző szándékából és a hallgatóság elvárásaiból”, azaz felismertük magát az üzenetet.⁹ Sanders a műfaji funkció és szerzői cél, illetve a műfaji funkció és értelmezési stratégia összefonódása mellett érvel.

Az újabb kutatások tükrében az a korábbi nézet, amely szerint az apokalipszis nem a jelennel, hanem a jövővel foglalkozik, megbukottnak tekinthető. Világosan rámutattak arra, hogy míg a próféták inkább „figyelmeztették és ostromozták Izráelt” és tetteik jövőbeli következményeit vetítették előre, addig az apokaliptikusok „vigasztalták és megerősítették a szenteket”, és ezzel elsősorban a jelenre akartak hatást gyakorolni.¹⁰ Az üzenet, noha a jövő eseményeinek különleges bemutatását tartalmazza, a jelenre épít és azt másfajta megvilágításba helyezi. George Eldon Ladd még az apokalipszis műfaji vitájának kirobbanása előtt rámutatott mindkét műfaji sajátosság meglétére, és A jelenések könyvét *prófétai apokaliptikának* nevezte.¹¹ Némelyek azóta is ezt tekintik mérvadónak. Azonban

⁸ Aune, David E.: The Apocalypse of John and the problem of genre. In: *Semeia* 36 (1986), (65–96.) 65., valamint 85–91.

⁹ Sanders, E. P.: *i. m.* 459.

¹⁰ Osborne a hét levél befejezésére hívja fel a figyelmünket. Mindenik levél a jövőre tekint: mindeniket a változás és az erre való bátorítás zárja. A szenteknek győzelmeseknek kell lenniük. Osborne, Grant R.: *A hermeneutika spirálisa*. KIA, Budapest 2001, 261–262.

¹¹ Ladd, George Eldon: Why not Prophetic-Apocalyptic? In: *Journal of Biblical Literature* 76 (1957), 192–200.

látnunk kell, hogy noha a könyv egyértelműen tartalmaz prófétai részeket, mégsem indokolt a műfaji megnevezés kiterjesztése. Úgy, ahogy a Biblia történeti könyvei prófétai részeket is tartalmaznak, illetve, ahogyan a prófétai könyvekben is vannak történeti részek, ezeket mégsem tekintjük mérvadónak műfaji besorolásuknál. Ugyanezt a szempontot kell érvényesítenünk A jelenések könyve esetében is.

A jelenések könyvét író János nem foglalkozik a múlt bűneinek felmutatásával. Számára sokkal hangsúlyosabb az, hogy a jövődől milyen erősen hat a jelenre. Ezt tükrözik a mennyben énekelt himnuszok és győzelmi énekek, a mennyben már most meglevő és később a földre leszálló Új-Jeruzsálem képe. Ő a jövődőlbeli győzelmet villantja fel a jelenben, és ezzel egy más dimenzió érzékeléséhez nyújt segítséget azok számára, akik a jelen nehézségeivel küszködnek.

A jelenések könyvének gyakran ismétlődő *erkölcsi beszédei* a látomások céljait fedik fel az olvasó előtt. János nem pusztán az eszkatont várja. Őt elsősorban a jelen foglalkoztatja, méghozzá azért, mert a jelen a Lélek korszaka, a Lélek pedig a jelenben szeretne hatást gyakorolni a hallgatókra, illetve olvasókra (Ld. Jel 1,10–11). A levelek záró része, amelyben újra és újra megismétlődik az *akinek van füle, hallja meg, mit mond a Lélek a gyülekezeteknek*, kettős funkcióval bír: megállapítás és egyben figyelmeztetés is, és ez az Istennel való kapcsolat megerősítése vagy helyreállítása érdekében hangzik el.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy A jelenések könyvében mindkét *sandersi* kritérium – a *helyreállítás motívuma* és a *jelen helyzet jövőben való teljes megfordulása* – egyértelműen teljesül. János ismeri az olvasók értelmezési stratégiáit, és az apokalipszis műfaját választja üzenetének tolmácsolásához, a műfaj által pedig előrevetíti az elsődleges mondanivalót. Ezt úgy is felfoghatjuk, hogy üzenetének tolmácsolásához az adott kor legmegfelelőbb retorikai formáját választja: az apokalipszist. De nyomban meg kell jegyeznünk azt is, hogy a szerző által előrevetíthető és elvárt üzenetfogadtatás sokoldalú hallgatóságot feltételez. Ennek függvényében az elvárt válasz sem csupán megfelelő morális döntések sokasága, hanem inkább a környező világ másfajta látása.

Leonard Thompson ezt jegyi meg:

„[A szerző] olyan üzenetet küld, amelynek célja egy meghatározott életstílus és világkép kialakítása.”¹²

Majd így folytatja: olyan retorikai stratégiát követ, amely elsősorban nem logocentrikus. Többet szeretne elérni, mint csupán bizonyos morális döntések meghozatalát.

Balla Péter így látja a szerző célját:

„[...] nem a részletek megfejtése, hanem a vigasztaló, kitartásra buzdító üzenet lehetett a szerző célja: a keresztyének nagy üldöztetések idején is tartsanak ki,

¹² Thompson, Leonard L.: *Mooring the Revelation in the Mediterranean*. In: Lovering, Eugene H. Jr. (ed.): *SBL 1992 Seminar Papers*. Scholars Press, Atlanta 1992, (635–653.) 635.

mert az ő Uruk hatalmasabb minden gonosznál, és végül mindent újjá fog teremteni.”¹³

A jelenések könyve olyan embereknek is íródott, akik abban a kísértésben éltek, hogy a szembenállás és kitartás helyett inkább a könnyebb megoldást, a világhoz való alkalmazkodást kellene választani.¹⁴

Üzenetének tolmácsolásához János az apokalipszis műfaját választja, amelybe beleszővi a levél és prófécia irodalmi formáit, és kitűnően ötvözi a jelent a jövővel.¹⁵ A *jelen helyzet jövőbeli megfordulását* a jelenben zajló és sokak számára láthatatlan harc lezárulása hozza el. A könyv szimbolikus képek segítségével jeleníti meg azt a mennyei és földi háborút, amely a jó és gonosz, Isten gyermekei és a Sátán erői között folyik. A *belyreállítás* ezt követően következik be, de ebben csak a hűségesek részesülnek, azok, akik a jelenben együtt harcolnak Urukkal, hogy majd vele együtt örvendhessenek a teljes győzelemnek is. A *jelen helyzet jövőbeli megfordulása* és a *belyreállítás* kritériuma a különösen hangsúlyos *harc* és *győzelem* motívumok által valósul meg a műben. Ehhez a tudatosan választott műfaji funkció is hozzájárul, éspedig a műfaji funkció világgépet módosító hatása révén. Ezért a továbbiakban a harc és győzelem motívumát vizsgálom, hogy pontosabban láthassuk az üzenet töltetét.

4. Üzenet a *harc* motívumának tükrében

Az elmúlt évszázadban az úgynevezett „szent háború” kérdésköre biblikateológiai kutatások sorát eredményezte. A témával foglalkozó első tanulmány 1901-ben jelent meg Friedrich Schwally (1863–1919) tollából (*Semitische Kriegs-
altertümer: Der heilige Krieg im alten Israel*),¹⁶ de igazán ismertté Gerhard von Rad révén lett. Az Ószövetség arról tesz tanúságot, hogy יהיה, a hadakozó Úr vezette Izrael népét a küzdelembe, és ő nyerte meg a harcot számukra. A szabadítást hozó vagy a káoszból rendet teremtő, illetve a bíróként és igazságszol-

¹³ Balla Péter: *Az újszövetségi iratok és kanonikus gyűjteményük kialakulásának története*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara, Budapest 2005, 254.

¹⁴ Tenney, Merrill C.: *Újszövetségi Bevezető*. KIA, Budapest 2003, 440.

¹⁵ Morton Smith fogalomkutatása alapján elmondható, hogy az apokalipszis műfaja A jelenések könyve alapján kapja megnevezését. Korábbi szövegekből teljesen hiányzik. A LXX használata esetén Smith kimutatta, hogy Theodotion 2. századi revideálása során került be a szövegbe. Hasonló a helyzet a többi apokaliptikus jellegű mű esetében is (Salamon testamentuma, A próféták élete, Baruch Apokalipszise, Ézsaiás mártíriuma, Ábrahám testamentuma stb.). Smith, Morton: *On the History of ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΟ and ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ*. In: Hellholm, David (ed.): *Apocalypticism in the Mediterranean world and the Near East*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1983, 9–20.

¹⁶ Schwally, Friedrich: *Semitische Kriegsaltertümer: Der heilige Krieg im alten Israel*. Weicher, Leipzig 1901.

gálatóként megmutatkozó Úr ugyanannak a személynek a megmutatkozása, aki így jelentette ki önmagát: *Vagyok, aki vagyok* (2Móz 3,14).¹⁷

Rudolf Smend szerint a *szent háború* kifejezést *Jahve háborújára* kellene változtatni. Tézisét az Ószövetség történeti könyveinek elbeszéléseivel próbálja igazolni. Ezekből világosan kitűnik, hogy minden esetben יהוה az, aki győz, és nem az ember (ld. pl. 2Móz 15). A motívum szorosan összekapcsolódik a צְבָאוֹת יהוה névvel, amelynek az a töltete, hogy יהוה Izráel ellenségeivel kezd harcot (1Sám 15,2; Mal 1,4–5; 4,1–3), de ugyancsak ő az, aki megbüntet minden rosszat (Ézs 3,1–15; Hag 1,5–11), vagy aki hadakozó Úrként fogja népét kiszabadítani másodsor is (2Móz 14,1–15 és Ézs 35,3–5).¹⁸

Izráel Istenének a hadakozó Úr képével való összefonódása az ókori kelet vallásosságában rejlik. Ez annyira mélyen rögzült Izráel tudatában, hogy alig találunk olyan ószövetségi eseményleírást, amelyben ne lenne konkrétan vagy utalás szintjén jelen a hadakozó Úr teológiája.¹⁹ Míg az ószövetségi kutatás több szempontból vizsgálta a kérdést (mint pl. intézmény, irodalmi motívum, ideológia stb.), addig az újszövetségi kutatás többnyire mellőzte ezt, holott a hadakozó Úr képét az Újszövetség is használja. Ezért a kiindulási pontokat az ószövetségi kutatás területéről kölcsönözzük.

Az Ószövetség többször beszél úgy יהוה-ról, mint aki felhőkön jelenik meg, vagy felhők takarják el (Zsolt 18,9–15; ld. Kecskeméthy István fordítását²⁰). A Zsolt 104,1–4-ben יהוה úgy jelenik meg, mint aki *felhőket tesz székerévé* (δ utalásként: Ézs 19,1; 5Móz 33,26; Jer 4,13). A Dán 7,13-ban ezt olvassuk: *látám éjszakai látásokban, és imé az égnek felbőiben, mint valami emberfia jöve*. Jézus Kajafásnak adott válaszában azonosítja önmagát a Dán 7,13-ban szereplő isteni személlyel. Jézus Krisztusnak felhőn, felhőben, felhővel való visszatérésének (ἐπι – Mt 24,30; 26,64; ἐν – Lk 21,27; μετά – Jel 1,7) több leírásában visszatekint a Dán 7. részének képe, illetve annak különböző értelmezési lehetőségei.²¹

A Mt 24,29-ben található kis apokalipszis írója Ézs 13,10-et idézi, amelynek szövegkörnyezete a szent háború kozmikus bemutatása. Olyan Babilon elleni jövendölés, amelyben Ézsaiás azt tárja elénk, hogy mi következik be akkor, amikor יהוה hadserege felvonul a világ ellen. Máté leírásában az égitestek eltűnnek, és ekkor *feltetszik az ember Fiának jele az égen. És akkor sír a föld minden nemzetsége, és meglátják az embernek Fiát eljönni az ég felbőiben nagy hatalommal és dicsőséggel* (Mt 24,10). A felhőkön való megjelenés az ószövetségi hadakozó Úr képét idézi, és

¹⁷ A bibliakutatók többsége úgy látja, hogy Izráel Istenének *Harcoló Úrként* való bemutatása az ókori kelet vallásosságában gyökerezik. Miller, P. D.: *The Divine Warrior in Early Israel*. Harvard University Press, Cambridge 1973, 18–22.

¹⁸ Smend, Rudolf: *Yahweh War and Tribal Confederation*. Abingdon Press, New York 1970.

¹⁹ Ladd, George Eldon: *i. m.* 252–253. Giblin, C. H.: *The Book of Revelation: The Open Book of Prophecy*. Liturgical Press, Collegeville 1991, 180–183.

²⁰ *BIBLIA*. Kecskeméthy István fordítása. Szerk.: Adorjáni Zoltán, Bálint Ágnes, Bodó Kinga, Gálfalvy Ágnes. CE Koinónia Kiadó, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2002.

²¹ Az evangéliumokban az úgynevezett kis apokalipszisekben (Mt 24; Mk 13; Lk 21) és Jézus főpap előtti beszédében találkozunk vele.

nemcsak egyszerűen Isten jelenlétének szimbóluma (Mk 13). Ez a kép Jézus és a hadakozó Úr közötti azonosságot és folytonosságot fejezi ki. Jézus nem új hatalom, hanem ugyanaz a népéért hadakozó Isten, aki az ószövetségi elbeszélésekben népéért szállt hadba és ekként jelenik meg annak hitvallásaiban.²²

D. Stuart kutatásai fényt derítettek arra, hogy kapcsolat van a יהוה יום és a szövegkörnyezet harci nyelvezete között.²³ Ehhez hasonló kapcsolatot fedezhetünk fel az Újszövetségben is. Például: a hitetlenekre *hirtelen veszedelem* (1Thessz 5,3) jön el az Úrnak napján. Pál ugyanitt arra figyelmezteti a hívőket, hogy öltözzenek fel a *hitnek és szeretetnek melhásába, és sisak gyanánt az üdvösség reménységébe* (1Thessz 5,8).

Gyakran találkozunk a szabadítás és ítélet motívumokkal az „Úr napja” szövegekben. Péter *Úr napjának* képei az Ószövetség azonos képének epifániájára emlékeztetnek (Ézs 24,1–13; Zof 1,18). Továbbá: az *Úr napja* többször jelenik meg az Újszövetségben is úgy, mint *Krisztus napja* (1Kor 1,8; 2Kor 1,14; Fil 1,6; 2,16). Jézus felhőkön való megjelenésének képe azonos az Ószövetségből ismert és az eszkatonban visszatérő és hadakozó Úr képével.²⁴

A jelenések könyve nem kevesebb, mint négyszázszor hivatkozik az Ószövetségre, noha konkrét idézetet nem találunk benne. Többek között a közös motívumkészlettel magyarázható az, hogy az Ószövetségből ismerős hadakozó Úr képe nagyon gyakori ebben a könyvben.²⁵ Legtisztabban a Jel 19,11–20,15 szakaszban áll előttünk, amely Krisztus második eljövételét az Ószövetségből jól ismert harci nyelvezet segítségével írja le. Az azonosság kidomborítása itt is hangsúlyos. Krisztus egyrészt alakjának körülírásában kapcsolódik össze az Ószövetség יהוה-jával, mint hadakozó Úrral, másrészt ugyanúgy száll szembe a sátáni erővel (Jel 13), és ezzel a יהוה által rég megígért szabadítást viszi véghez. Jézus *vérrel hintett ruhába volt öltöztetve* (Jel 19,13), akárcsak יהוה az Ézs 63,2–3-ban, aki népek ellen harcol. A megjelenő Krisztus harcba vezeti a mennyei seregeket, akárcsak צבאות יהוה az Ószövetségben. Szájában éles kard van (Jel 1,15; 19,15), és vasszövevel uralkodik (Jel 19,15; Zsolt 2,9), akárcsak Izráel helyreállítója.²⁶

János hosszan ecseteli a Bárány harcát és ennek bemutatásakor a képek nagy részét az Ószövetségből meríti, leginkább az apokaliptikus részekből, de azoknak új alkalmazását mutatja be. Míg a korábbi könyvek történeti keretbe helye-

²² A Mk 13-mal kapcsolatosan ld. Pap Géza: *Azok a napok és ama nap. Jézus és az utolsó idők.* Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár 2004, 195–196.

²³ Stuart, D.: The Sovereign's Day of Conquest. In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 221 (Feb. 1976) 159–164. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/1356098?uid=3738920&uid=2&uid=4&sid=21102588410231> (megnyitva: 2013. február 15.)

²⁴ Longman III., Tremper: The Divine Warrior: The New Testament Use of an Old Testament Motif. In: *Westminster Theological Journal* 44 (1982), (290–307.) 291–293.

²⁵ Trudiger, L. P.: Some Observations Concerning the Text of the Old Testament in the Book of Revelation. In: *Journal of Theological Studies* 17 (1966), 82–88. Moyise, S.: *The Old Testament in the Book of Revelation.* Sheffield Academic, Sheffield 1995.

²⁶ Jel 19,15 párhuzama: Ézs 49,2, valamint Zsolt 2,9. Ld. Beale, G. K.: *The Book of Revelation.* Eerdmans, Cambridge 1999, 961–963.

zik a képeket és a hadakozó Úr motívumát, addig A jelenések könyve a jövőbe helyezi ezeket. Az Ószövetségben a hadakozó Úr képe más motívumokkal kapcsolódik össze. Amikor יהוה harcol, a természet is elalél, ellenben a győzelemmel a természet is újjáéled. Ugyanez a motívum A jelenések könyvében is felfedezhető. A föld és az ég eltűnik az ítélet alatt, de a továbbiakban az új Jeruzsálem leírása következik (Jel 20–21). A hat pecsét (Jel 6,12–17) a Bárány haragjának nagy napját írja le. A hetedik trombita megszólalása a nagy csaták kezdetére emlékeztet, de a csata bemutatása hiányzik, és a rész az Ószövetségből ismert יהוה-teofániával végződik (Jel 11,19).

A jelenések könyve a megszokottaktól idegen képeket is használ a valóságos harci képek használata mellett. A 2,16-ban a pergamoniakat a közékük beférkőzött nikolaitákra figyelmezteti, akikkel harcba száll, és akiket *szájának kardjával* fog megverni. A 17,14-ben királyok szállnak szembe a Báránnyal, de végül a Bárány és követői győznek. Nem erőttöbbletük biztosítja számukra a győzelmet, hanem a harctéren kívüli *igaz cselekedeteik*. A 19. részben fehér lovon megjelenő harcos, aki igazságosan ítél, fehér ruhát visel. Ruhája véres, de nem a harctéren lett ilyenné, hanem saját véréből az, azaz mártírsága miatt, és ez ellentétben áll az Ézs 63,1–3-mal, ahol יהוה ruhája az ellenség véréből lesz piros.

A Jel 19,11–21-ben Krisztus úgy jelenik meg, mint aki hadakozó Úr, aki azért jön, hogy megbüntesse a hűtleneket és meggyógyítsa a hűségeseket és kietartókat (ld. 1,9). Ugyanakkor minden fontosabb krisztológiai témát és képet megtalálunk e rövid igeszakaszban, amely három látomásban mutatja be a sátán földi képviselőének legyőzését: Krisztus megjelenése (11–16), a madarak ünnepe (17–19) és a fenevadnak és követőinek büntetése. Itt a könyv által már korábban elkezdődött, szemmel nem látható harc bemutatása folytatódik, amely a sátán és követői végleges legyőzésével ér véget (Jel 20). A korábbi látomások előkészítették az olvasót a jelen látomás megértésére, a jelen látomás pedig csupán egyik eleme a harcot leíró részeknek, de ugyanakkor egyfajta csúcspontja az egész könyvnek.²⁷

A hadakozó Úr nem köztörvényes gyilkos módjára öldököl, hanem Isten eszkatologikus bírójának megbízatásával. E képek mögötti korábbi hagyománytól még távol áll annak lehetősége, hogy Isten az övét is meg fogja ítélni helytelen hitgyakorlatuk, a meg nem hallott figyelmeztetések, az útról való letérés, vagy a környező világhoz való túlságos alkalmazkodás miatt. A hagyománytörténeti vizsgálat szerint ez legtöbbször hiányzik, vagy csak halvány utalásként van jelen a hadakozó Úrral kapcsolatos ószövetségi szövegekben. Sokkal inkább az ellenség megbüntetése a hangsúlyos, de János ezt kiválóan tágítja ki a maga apokalipszisében, és pedig úgy, hogy az ítélet egyben figyelmeztetés lesz a kitartásra. Thomas B. Slater szerint a Jel 19,11 tartalmazza azt a témát, amely meghatározza a 19,11–21 értelmezését: *hogy ítéljen és harcoljon igazságosságban*. Ítélet és harc pedig nem két külön feladat, hanem

²⁷ Collins, Adela Yarbo: *Crisis and Catharsis: The Power of the Apocalypse*. John Knox Press, Westminster 1984, 130. és 149–150.

„[...] ugyanannak a feladatnak két külön aspektusa, mégpedig a szentek helyreállításának (6,9–11 és 12,17).”²⁸

5. Üzenet a *győzelem* motívumának tükrében

A *Királyok Királya és urának Ura* felségnév két különböző krisztológiai képpel párosul: a Báránnyal (17,14) és a hadakozó Úrral (19,16). Mindkét esetben maga Krisztus harcol azokért, akik nem tudnak önmagukért hadakozni, és meg is nyeri a harcot. A könyv *hatalmak* és *erők* konfrontációjáról szól, s az ég és föld ezeknek az erőknek összecsapásától visszhangzik. Amint azt korábban láttuk, a Mindenható Isten és a Bárány hadakozó Úrként jelenik meg, de ez csak egy része a mondanivalónak. A könyv befejező része, a 19–22. részek a Bárány végső nagy győzelmét mutatják be, s egyben a könyv természetes csúcspontját alkotják. A *Királyok Királya* legyőz minden más uralmat és minden népet, s ezek elismerik az egész teremtett világ feletti uralmát. Mindez a Golgotán elkezdődött esemény kiteljesedése: az uralkodó Bárány maga a megöletett (áldozati) Bárány.

A győzelem bemutatásában nagy szerepe van a mennyei trón körül álló csoportnak, amely dicsőítést mond. A júdabeli oroszlán képe autoritást követel és kidomborítja a dávidi Messiáskirály alakját. Minden hang őt magasztalja, mivel már győzött. János azonban nem oroszlánt lát, hanem Bárányt, amely a megöletésével szerez győzelmet. Ez elindít egy képsort, amelynek végén a Bárány teljes győzelmének kiteljesedése válik nyilvánvalóvá. Mivel a szellemi hatalmak ellenállnak az isteni győzelemnek, ezért a Bárány követőinek megpróbáltatásokat kell átélniük. János pedig arról tesz tanúságot, hogy a hívők megpróbáltatásai a sátán próbálkozásainak következményei, ez ugyanis Isten megváltás-tervét szándékozik tönkretenni.²⁹

A jelenések könyve nemcsak apokaliptikus rajza a Bárány győzelmének, hanem ugyanakkor prófétai intés azokhoz, akik a Bárányhoz tartoznak, éspedig azért, hogy vele győzedelmeskedjenek. E két szó: *aki győz*, refrénné válik a gyülekezetekhez címzett intő beszédben. A könyv a Bárány és szentjei győzelmére összpontosít, amely a jövőben válik nyilvánvalóvá. Igaz ugyan, hogy a bátorítás a jövőben is kifejtheti hatását, de elsősorban a jelenre tekint, miközben ennek eszközeként használhatja a múltat, a jelent és a jövőt. Így a szimbólumokban megfogalmazott üzenet már a jelenben erősítést, bátorítást jelentett mindazoknak, akik A jelenések könyvét olvasták. (Ne feledjük: János minden biztonnal egy üldözött közösségnek ír, amelyre a római elnyomás nehezedett, s akik várták a Fiú dicsőséges visszatérését és uralkodásának elérését. Mivel ez látszólag késett, ezért kételyek fogalmazódtak meg némelyekben.)

²⁸ Slater, Thomas B.: *Christ and Community. A Socio-Historical Study of the Christology of Revelation*. Sheffield Academic Press, Sheffield 1999, 212.

²⁹ Homcy, Stephen L.: To Him Who Overcomes: A Fresh Look At What “Victory” Means For The Believer According To The Book Of Revelation. In: *Journal of the Evangelical Theological Seminary* 38:2, (June 1995), 194–218.

A Jel 2–3-ban Jézus hét gyülekezetet szólít meg a kor jól ismert kis-ázsiai városából. Viszont Jézus újra és újra visszatérő intése – *Akinek van füle hallja, mit mond a Lélek a gyülekezeteknek* – arra utal, hogy az intés, amely az adott gyülekezet számára volt a legaktuálisabb, minden gyülekezetnek szólt. Mindegyik levél végén ugyanaz a záró buzdítás áll: *aki győz*. Ez pedig Jézus célját teszi nyilvánvalóvá: azt akarja, hogy népe győztes egyház legyen a megpróbáltatások között. A jelenések könyve annak kiteljesedését írja le, hogy Isten legyőzi azon erőket, amelyek szembeszegülnek vele és egyházával.

A buzdítás nemcsak pillanatnyi győzelmet ígér, hanem meghívás is az Isten örök győzelmében való részvételre. Érdekes, hogy Jézus arra szólít fel ötöt a hét gyülekezetből, hogy térjenek meg. Vagyis: ez a feltétele annak, hogy a győztesek közé számláltassanak. A hét üzenet „győztes igéi” különféle, jórészt Ószövetségből vett kifejezésekkel, de teljes egyértelműséggel írják körül azt az eszkatologikus ajándékot, amelyben Krisztus győzelme teljeseedik ki övéi számára. A hívők nem saját erejük által érik el a győzelmet, mert a döntő győzelmet Krisztus szerezte meg.

A 19–20. fejezetben maga Jézus hívja végső ítéletre a világot. A szentek győztek a Bárány vére által. A *Királyok Királya és urának Ura* felségcím vagy ennek rokon értelmű változatai (Dán 4,37; 5Móz 10,17; 1Tím 6,15) a Mindenható Isten minden más erő feletti uralmának kifejezője. Krisztus nemcsak minden földi király felett uralkodik, hanem bevonja ebbe követőit, a hűségeseket is, hogy vele együtt uralkodjanak (Jel 11,17; 20,4; 15,3).

A szerző azt tudatosítja, hogy a földi érzékszervekkel tapasztalt valóság nem a teljes valóság, mivel létezik olyan dimenzió is, amelyet kevésbé érzékelünk. Mondanivalójának magva pedig ez: Isten véghezviszi az ő akaratát, és a megfelelő időben győzni fog minden gonosz felett. A jelen minden látszata ellenére a Bárány győzedelmesen vezeti övéit. Ő győz, s vele együtt mindazok, akik vele vannak, hiszen a harc kimenetele már eldőlt.

6. A hermeneutikai kulcs mai lehetőségei

Adela Yarbo Collins így zárja a 20. századi apokalipszis-értelmezésekről írt tanulmányát:

„A jelenések könyve [...] olyan történetet ír le, amelyben, és amely által Isten népe felfedezte, hogy kik ők, illetve, hogy mit kell cselekedniük.”³⁰

A jelennek Isten szemszögéből való bemutatása, illetve a jövő győzelmének ismertetése bátorítás és buzdítás a könyv olvasói számára. A leszűkített valóság teljes képként való megélése ma is kísértése minden keresztyénnek. A jelenések könyve segítségünkre lehet abban, hogy számoljunk a hit számára elérhető valósággal.

³⁰ Yarbo Collins, Adela: Reading the Book of Revelation in the Twentieth Century. In: *Interpretation* 40 (1986), (229–242.) 242.

A jelenések könyve küzdelemlélekként mutatja be az 1. század végén élő keresztyének életét. A politikai és katonai hatalom veszélyforrásként tekintett rájuk, ezért mindennaposak voltak a zaklatások, meghurcolások, sőt kivégzések is. Minden nap életveszélyekkel kellett számolniuk. Életüket nemcsak külső veszélyek fenyegették, hanem közösségükön belüli konfliktusok is. Az igazi nagy veszélyt gyakran nem is a katonai vagy politikai hatalom jelentette, hanem a közösségen belül megjelenő széthúzás vagy tévtanítás. A jelenések könyvének pedig az az egyik fő mondanivalója, hogy a harc nem csupán emberi szem számára látható módon zajlik, és nem csupán a meghurcolásokban és kínvallatásokban rejlik. Valójában mind a közösségen belüli, mind a közösségen kívüli harc az ősellenség, a sátán műve. *Mert a mi harcunk nem test és vér ellen folyik, hanem erők és hatalmak ellen, a sötétség világának urai és a gonoszság lelkei ellen, amelyek a mennyei magasságban vannak* – írta Pál apostol is (Ef 6,12). Ennek észrevétele sok felesleges csatától megóvna a hétköznapokban. Nem a mellettünk élő ember ellen kell harcolnunk, hanem a mellettünk élőkért, az ő megtérésükért. Ebben a harcban pedig nem vagyunk egyedül. Isten uralkodik a megteremtett világmindenségben, de ebbe az uralkodásba bevonta Fiát is, aki megosztja uralmát a keresztyének közösségével. Ennek hermeneutikai hozadéka pedig az, hogy megerősödik a közösség belső kohéziója.

A jelenések könyve identitásátformálásra hív meg bennünket. Ahogyan behívja a mindenkori olvasót az apokaliptikus történetbe és a mindenkori keresztyén által érzékelt, két világ közti harc másfajta látását nyújtja, újrameséli és újra átélhetővé teszi a mindenkori jelen megtapasztalásait. Belátást nyújt az események mögötti eseményekbe, világossabbá teszi e harc tágabb keretét és egyben célját is. Elisabeth Schüssler Fiorenza ezt írja:

„A jelenések könyvének elbeszélésbeli szimbolizmusa kritikai értékelésére és teológiai-etikai kiértékelésre hív meg bennünket a jelen retorikai helyzetében. A kritikai-ideológiai kiértékelés elengedhetetlen, mivel A jelenések világának szimbolizmusa nem csupán saját szocio-politikai világának teológiai-etikai modellje, hanem teológiai-etikai modell a jelenbeli szocio-politikai helyzetben is.”³¹

Akár tudomást veszünk róla, akár nem, a harc zajlik, ebbe pedig a mai olvasó is akarva-akaratlanul részt vesz. Az ószövetségi utalások a harc szükségességét erősítették a hallgatókban. Ezek a harcok történelmi bizonyságok, amelyekben a győzelem gyakran tűnt kétségesnek a küzdők előtt. De ha beleláttak Isten titkaiba, kétségeik mindig megszűntek. Végül minden esetben kibontakoztatta uralmát. Ezért a keresztyéneknek el kell foganiuk a harc valóságát és bele kell kapcsolódniuk a küzdelembe.

Fontos annak észrevétele is, hogy itt nem egyéni harcról van szó. Aki Krisztust követi, egy nagyobb méretű harcba kapcsolódott be, ahol Krisztus vezetése

³¹ Schüssler Fiorenza, Elisabeth: *The Words of Prophecy: Reading the Apocalypse Theologically*. In: Steve Moyise (ed.): *Studies in the Book of Revelation*. T&T Clark, Edinburgh 2001, (1–20.) 11.

alatt és testvérei mellett küzd. A Bárány nem az egyéni érdekek vezérelte harcokban kínál győzelmet.

Miközben az olvasó ütközetekről és szembenállásokról olvas, lépten-nyomon döntéshelyzetbe kerül. El kell döntenie, hogy melyik oldalon áll; s miközben egyszerre szembesül a jelen és jövő harcaival, lehetősége van a megtérésre. Az intelmek és figyelmeztetések újra és újra ezt a lehetőséget kínálják fel (vö. *Aki-nek van füle, hallja meg...*) a változásra kész embernek. És végül, de nem utolsósorban, az is hangsúlyos, hogy nem vég nélküli harcról van szó.

Felhasznált irodalom

- Aristoteles: *Rhetoric*. Courier Dover Publications, Mineola 2004.
- Aune, David E.: The Apocalypse of John and the problem of genre. In: *Semeia* 36 (1986), 65–96.
- Balla Péter: *Az újszövetségi iratok és keanonikus gyűjteményük kialakulásának története*. Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara, Budapest 2005.
- Beale, G. K.: *The Book of Revelation*. Eerdmans, Cambridge 1999.
- BIBLIA. Kecskeméthy István fordítása. Szerk.: Adorjáni Zoltán, Bálint Ágnes, Bodó Kinga, Gálfalvy Ágnes. CE Koinónia Kiadó, Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 2002.
- Bolyki János: *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998.
- Carmignac, J.: Qu'est-ce que l'apocaliptique? Son emploi á Qumrán. In: *Revue de Qumran* 10 (1979), 3–33.
- Collins, Adela Yarbo: *Crisis and Catharsis: The Power of the Apocalypse*. John Knox Press, Westminster 1984.
- Collins, J. J.: *Apocalypse: The Morphology of a Genre (Semeia 14)*. Scholars Press, Missoula 1979, 9–11.
- Giblin, C. H.: *The Book of Revelation: The Open Book of Prophecy*. Liturgical Press, Collegevill 1991.
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche, 28. August 1949*. Artemis-Verlag, Zürich 1949.
- Guthrie, Donald: *New Testament Theology*. Inter-Varsity, Illinois 1981.
- Homcy, Stephen L.: To Him Who Overcomes: A Fresh Look At What "Victory" Means For The Believer According To The Book Of Revelation. In: *Journal of the Evangelical Theological Seminary* 38:2, (June 1995), 194–218.
- Ladd, George Eldon: Why not Prophetic-Apocalyptic? In: *Journal of Biblical Literature* 76 (1957), 192–200.
- Longman III., Tremper: The Divine Warrior: The New Testament Use of an Old Testament Motif. In: *Westminster Theological Journal* 44 (1982), 290–307.
- Miller, P. D.: *The Divine Warrior in Early Israel*. Harvard University Press, Cambridge 1973.
- Moyse, S.: *The Old Testament in the Book of Revelation*. Sheffield Academic, Sheffield 1995.
- Osborne, Grant R.: *A hermeneutika spirálisa*. KIA, Budapest 2001.
- Pap Géza: *Azok a napok és ama nap. Jézus és az utolsó idők*. Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kolozsvár 2004.

- Sanders, E. P.: The Genre of Palestinian Jewish Apocalypses. In: Hellholm, David (szerk.): *Apocalypticism in the Mediterranean world and the Near East*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1983, 447–459.
- Schüssler Fiorenza, Elisabeth: The Words of Prophecy: Reading the Apocalypse Theologically. In: Steve Moyise (ed.): *Studies in the Book of Revelation*. T&T Clark, Edinburgh 2001, 1–20.
- Schwally, Friedrich: *Semitische Kriegsaltertümer: Der heilige Krieg im alten Israel*. Weicher, Leipzig 1901.
- Slater, Thomas B.: *Christ and Community. A Socio-Historical Study of the Christology of Revelation*. Sheffield Academic Press, Sheffield 1999.
- Smend, Rudolf: *Yahweh War and Tribal Confederation*. Abingdon Press, New York 1970.
- Smith, Morton: On the History of ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΟ and ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΣ. In: Hellholm, David (ed.): *Apocalypticism in the Mediterranean world and the Near East*. J. C. B. Mohr, Tübingen 1983, 9–20.
- Stone, M.: Lists of Revealed Things in the Apocalyptic Literature. In: Cross, F. M. – Lemke, W. E. – Miller, P. D. (Eds.): *Magnalia Dei. The Mighty Acts of God*. Garden City, New York 1976, 414–452.
- Stuart, D.: The Sovereign's Day of Congerquest. In: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 221 (Feb. 1976) 159–164. <http://www.jstor.org/discover/10.2307/1356098?uid=3738920&uid=2&uid=4&sid=21102588410231> (megnyitva: 2013. február 15.)
- Tenney, Merrill C.: *Újszövetségi Bevezető*. KIA, Budapest 2003.
- Thompson, Leonard L.: Mooring the Revelation in the Mediterranean. In: Lovering, Eugene H. Jr. (ed.): *SBL 1992 Seminar Papers*. Scholars Press, Atlanta 1992, 635–653.
- Trudiger, L. P.: Some Observations Concerning the Text of the Old Testament in the Book of Revelation. In: *Journal of Theological Studies* 17 (1966), 82–88.
- Yarbo Collins, Adela: Reading the Book of Revelation in the Twentieth Century. In: *Interpretation* 40 (1986), 229–242.